

II. ІСТОРІЯ ТА ОГЛЯДИ РУКОПИСНИХ ФОНДІВ

О.П.Онуфрієнко

Київський політехнічний інститут

ДО ІСТОРІЇ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ДРУКАРНІ

На межі XVI–XVII ст. виникнення братств було проявом розгортання національно-визвольного руху на Україні, а їх культурно-просвітницька діяльність сприяла його дальшому піднесенню. Саме в умовах загострення соціальної та національно-визвольної боротьби українського народу братства ставали осередками його культурного відродження. Розгортаючи культурно-просвітницьку роботу, братства, як правило, засновували на власні кошти школи і друкарні. Їх діяльність багато в чому залежала від матеріальних можливостей братств, наявності викладачів, рівня їх освіченості. Школи були загальнодоступними.

На початку XVII ст. найбільшими братствами на Україні були Львівське, Луцьке, Київське. Кременецьке братство, утворене після королівського привілею 1633 року, теж організує свою школу і друкарню на зразок найбільших братств. Ініціаторами створення Кременецького братства стають луцькі братчики Лаврентій Древинський, Данило Малинський та Афанасій Пузина, який згодом, у 1632 році, стане луцьким православним єпископом. На той час Кременець мав тісні зв'язки з Луцьком та Києвом. Тому в 1636 році київський митрополит Петро Могила затверджує Кременецьке богоявленське братство і дозволяє відкрити школу для навчання дітей як шляхетних, так і міщанських «язиками розними, так же і друкарню руску для друкування книг набожних». У цій підтверджувалі її грамоті від Петра Могили відзначалося, що братство мало діяти на підставі статутів Львівського, Київського та Віленського, а братська школа — «ведлуг порядку шкіл київських під зверхністю їх ректора». Програма братської школи визначалася, як «школа визволених розними язиками трактованих» —

це означало, що в школі мали вивчатись церковно-слов'янська, латинська, польська і, ймовірно, грецька мови, а також предмети так званих «семи вільних наук». Їх поділяли на предмети тривіуму — граматика, діалектика і риторика, та предмети квадріуму — арифметика, геометрія, астрономія, музика. Найкраще організованими і забезпеченими серед братських шкіл були школи Львівського, Київського та Луцького братств. За обсягом тих знань, які отримували учні, ці школи вважалися середніми учбовими закладами. Такою ж мала бути і Кременецька школа.

На сьогодні майже нема документальних свідчень про діяльність цієї школи, але відомо, що проіснувала вона до першої половини XVIII ст.

Школи, які розпочинали свою діяльність при братствах, як правило, потребували підручників. Друкарні, як це було в Острозі, Львові, Луцьку, намагалися задовольнити їх потреби у навчальній літературі.

Друкарня, що виникла при Кременецькому братстві, теж мала вирішувати такі завдання. Окремі невеликі розвідки про неї маємо в працях М.Максимовича, К.Харламповича, М.Трипольського, Ю.Запаса, В.Німчука, Я.Ісаєвича. Сьогодні, вивчаючи архівні матеріали, можна твердити, що друкарня почала діяти одразу ж після вересневого собору, скликаного луцько-острозьким єпископом Афанасієм Пузиною в Луцьку 26–27 вересня 1638 року, бо ще 12 вересня він користувався послугами львівського друкаря Сльозки, замовляючи йому надрукувати «Поученіє новосвященному иерееві». На сьогодні маємо відомості лише про три надруковані твори, видані у кременецькій друкарні. На жаль, зберігся у малій кількості примірників тільки один з них: «Граматика или письменица языка словенского тщателем вкратце издана», 350-літній ювілей якого відзначався в листопаді 1988 року в Кременці. Два інші видання відомі в бібліографії, як «Синод ведле звичаю дорочно-го . . . септембрія 26, року 1638 в церкви кафедральной Луцкой отправованный и в том же року в Крем'янці для ведомості видрукований» та «О містеріях или тайнах в посполитості», що складала одну книжку. В «Синоді» викладено промову луцького єпископа Афанасія Пузини, яку він виголосив на єпархіальному соборі, та «Трактат о містеріях».

Перші звістки про ці видання подав Михайло Максимович — видатний вчений-історик — у книжці «Книжная старина южнорусская» (1849). Він писав, що, крім «Граматики», в Кременці вийшла книжка «Синод» з 4 листів, а при ній додає твір «О містеріях или гайнах». Михайло Максимович бачив їх у бібліотеці Кароля Свідзинського, яка у 1861 році об'єдналася з ординацією Красинських. При цьому, свідчить вчений, багато стародруків було втрачено. І серед них — названі твори. Ці праці не були відомі бібліографам, і М.Максимович подає їх повну назву і

бібліографічний опис. Згодом ці відомості використовує відомий бібліограф і знавець стародруків Іван Каратаєв у своїх працях «Хронологическая роспись славянских книг» (1861) та «Описание славяно-русских книг», виданих у Петербурзі в 1861 та 1883 рр. Ці дані використовує і Вукол Ундольський в «Очерке славяно-русской библиографии» (1871 р.). З самими ж стародруками укладачі бібліографії не знайомі.

Слід відзначити, що довгий час «Синод» вважався назавжди втраченим, тоді як «Містерії», зброшуровані з ним разом в одну книжку, такими не вважалися. Річ в тім, що це був передрук відомої на той час праці Сильвестра Косова «Дидаскалії», що видавалася в 1637 та 1653 році в Кутейно.

Майже через 300 років несподіване повідомлення про «Синод» з'являється в журналі «Elpis» №5 за 1931 рік, що виходив у Варшаві. Говорилося про унікальну знахідку у Варшавській публічній бібліотеці — 100 незброшурованих примірників цієї книги. Публікація про знахідку та фототипне відтворення книжки — ось все, що лишилося сучасним дослідникам слов'янських стародруків. Під час другої світової війни це видання безслідно зникло. Але сам факт існування книги дає підставу говорити сьогодні про три стародруки, що залишилися від Кременецької друкарні.

«Грамматика, или письменница языка словенского тщателем вкратце издана» — рідкісне і безцінне свідчення не лише існування в Кременці друкарні, а й унікальна пам'ятка староукраїнської лінгвістичної науки. Крім того, кількість існуючих примірників цього видання не перевищує семи. Василь Сопіков — відомий бібліограф в «Опыте российской библиографии» (1813) зазначав: «Очень редка». Тоді як «Грамматика» Мелетія Смотрицького 1619 року має приписку: «редка». Отже, вже на початку XIX ст. примірники цієї граматики були бібліографічною рідкістю.

Поодинокі примірники «Граматики, или письменницы . . .» ще з середини XVIII ст. привертають увагу дослідників стародавніх пам'яток слов'янської писемності. Так, чеський славіст Добровський повідомляє своєму дописувачу Дуриху в 1786 році, що настоятель віденської церкви св. Варвари, українець з Галичини — Ієронім Стрілецький має у себе граматику, надруковану в Кременецькому монастирі. Яків Головацький відзначав, що Кременецька грамматика — стислий виклад «Граматики» Мелетія Смотрицького. К.Ф.Калайдович називає її «Труд неизвестного достойный уважения по ясному изложению правил». Слід відзначити, що дослідники приписували авторство підручника Афанасію Пузиці,

але доказів цьому немає.

Я.Головацький вважав Кременецьку граматику за переробку або скорочення «Граматики» М.Смотрицького. Укладач організував граматичний матеріал так, щоб учням було зручно користуватися підручником. Вказівка на те, що книжка адресувалась учням, є на титульній сторінці, де вказано, що вона видана «тщателям», тобто для студентів.

Діяльність Афанасія Пузини, який опікувався Кременецьким братством, замовляв книжки Кременецькій братській друкарні, послужила поштовою для припису авторства. Але дослідники-мовознавці староукраїнських пам'яток відзначають професійний рівень укладача підручника, який сміливо заперечує теорію віршування, викладену Мелетієм Смотрицьким у його «Граматиці», та пропонує свою, і, як показав час, прогресивнішу, теорію віршування. Вступити у суперечку із визначним вченим-мовознавцем, граматика якого майже протягом півтора століття була чи не єдиним підручником з церковнослов'янської мови, міг лише знавець мови, сам досвідчений персифікатор.

В.В.Німчук у своїй праці «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» припускає, що автором нового підручника з мови міг бути Давид Андрієвич — поет, що вигідно вирізнявся рівнем освіти і знань серед тогочасного луцького середовища, або хтось із дидакалів братської школи.

Скорочення, проведені над граматичним матеріалом Смотрицького, досить значні. Насамперед, вилучено всілякі «увѣшенія», «пристеженія», додаткові правила. В цьому вбачається тенденція до стислого і більш доступного для учнів викладу навчального матеріалу. Крім того, в Кременецькій граматиці викладені рекомендації невідомого автора щодо написання силабічних віршів: «мѣру токмо слоговъ в списѣхъ и согласіе последнего слога».

В.В.Німчук відзначає, що підручник задумувався, як оригінальний, про що свідчить цілий ряд нововведень, яких найбільше виявлено в розділі про ім'я. Він пише: «Творчі елементи, що виявились у формулюванні правил, інтерпретації й скороченні матеріалу книги М.Смотрицького, дають підставу віднести «Граматику, или письменницу . . . » до окремих творів староукраїнської лінгвістики, а не інтерпретувати її лише, як специфічне перевидання «Граматики» М.Смотрицького»¹.

У Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського АН України зберігається один із семи примірників, відомих сьогодні дослідникам. Цей стародрук надійшов до фондів у грудні 1969 року за сприянням

доктора філологічних наук, відомого дослідника Київських глаголичних листків В.В.Німчука. Книжка добре збереглася, листки не зачитані, має шкіряну палітурку XVIII ст., на якій витиснено назву. Крім того, вона оздоблена рослинним орнаментом. На обрізі книги ще залишилася позолота.

Книжка має скромно клішований титульний аркуш, де вгорі — зображення Богоявлення, що дало підставу дослідникам твердити про належність друкарні Богоявленському монастирю, а не Хрестовоздвиженському, який у цей же період діяв у Кременці на горі Черчні. Своє існування друкарня закінчує в 1650 році, коли Богоявленським монастирем заволоділи уніати і єзуїти, які частково знищили друкарню, а частково вивезли.

Книжка має кілька складених заставок, повторювану двічі кінцівку: після розділу «Етимологія» і в кінці граматики. На жаль, примірник з фонду ЦНБ АН України неповний — втрачена титульна сторінка із зверненням до читача і остання. Очевидно, книжка належала фундаментальній бібліотеці Волинської духовної семінарії, тому що опис примірника, зроблений М.Трипольським у праці «Древние волинские типографии и их издания», дає відомості, що співпадають із зовнішнім виглядом примірника з фонду ЦНБ АН України. Крім того, на звороті обкладинки була наклейка з написом, що погано зберігся, але читався: «Волинська духовна семінарія».

На звороті титулу є звернення «До чительника» українською мовою, де пояснюються назва, зміст і призначення граматики, яка є «художественно глаголати і писати учаще». В кінці книги є «увещеніє», де укладач говорить про системи віршування.

Текст «Граматики, или письменници . . . » видруковано дуже не якісно. Шрифт поганий, букви в книжці збиті і витерті, внаслідок чого друковані літери не мають чіткості, а окремі навіть не відбилися. Самі букви дуже пошкоджені. В тексті обов'язково знайдеться літера, що має якийсь дефект. Наприклад, буква «р» майже на кожній сторінці не має ніжки, а окремі слова взагалі важко читаються. На деяких сторінках текст зсунуто, і обриси букв зливаються. Їх висота від 1,2; 1,4–2,5 мм до 4 мм. Крім того, постійно плутаються букви Н–И, Б–В, А–Л, И–Ю, тому можна припустити, що текст не було відкоректовано. Мабуть граматику готували до друку поспіхом. Крім того, друкарня придбала неякісні шрифти, очевидно, не маючи вибору.

Приклади, які подаються після викладу основних положень «Граматики», набрано дрібним шрифтом розміром 1–2 мм, заголовки — шрифтом до 4 мм. Книжка видрукована у 8-му долю аркуша, має 104

сторінки без пагінації. Є сигнатури 13 зшитків. На кожній сторінці — по 20, 21 рядку без кіноварі, під останнім рядком — кустодія. Два інші Кременецькі стародруки, згідно з описом М.Максимовича, мають ті ж самі ознаки набору тексту.

Мова підручника — церковно-слов'янська з елементами української розмовної мови, характерної для того періоду. На сторінках книжки не має ніяких записів власників, лише на першій почерком XVIII ст. є запис: «В Крем'янці 1638 року». Оскільки пагінація відсутня, власник підручника пронумерував кожні 10 сторінок. Така незначна кількість провепенцій на сторінках стародруку свідчить про те, що книжка мала одне-два місця зберігання.

Староукраїнська лінгвістика, як і мовознавство інших народів Європи XVI–XVII ст., розвивалася в рамках навчальних посібників, до яких також відноситься «Грамматика, или письменница . . .». Закладена Мелетієм Смотрицьким загальна концепція церковно-слов'янської граматики розвивалася саме в граматиках такого типу і була актуальною аж до XIX ст. Таким чином, Кременецька грамматика була навчальним посібником для кількох поколінь. Незважаючи на те, що вона не внесла ніяких змін у граматичну теорію українського мовознавства того часу, вона стала зручним, компактним, стислим і зрозумілим підручником для учнів середніх учбових закладів. Цим фактом і пояснюється та незначна кількість примірників, що дійшла до нашого часу. Кременецька грамматика, як і Азбуки Івана Федорова, з часом просто руйнувалися від повсякденного користування.

Отже, викладений вище матеріал дає підстави віднести Кременецьку граматику не лише до окремих творів староукраїнської лінгвістики, а й констатувати її унікальність, як пам'ятки українського друкарства доби національного відродження.

¹ Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. — К., 1985 — С.155.